TARKASAṆGRAHA

WITH HIS COMMENTARY

TARKASAṆGRAHA DĪPIKĀ

(Under the Project of Content Generation with a view to develop
E-Databank, E-Learning and E-Sources of Sanskrit Text.)

Chief Director

Prof. Radha Vallabh Tripathi

Vice Chancellor

Director

Prof. K. T. Madhavan

Principal, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Guruvayoor Campus

National Coordinator

Dr. Shukla Mukherjee

Project Officer

(RSKS, New Delhi)

Principal Coordinator

Dr. K.E. Madhusudanan

Assistant Coordinator

Dr. R. Balamurugan

Department of Nyaya

Rashtriya Sanskrit Sansthan,
(Deemed University)
Guruvayoor Campus, Puranattukara

तर्कसंग्रहः

भारतसर्वकारस्य योजना (Content Generation with a view to develop E-Databank, E-Learning and E-Sources of Sanskrit Text.)

प्रधाननिदेशकः

आचार्य राधावल्लभत्रिपाठी

कुलपतिः

निदेशकः

आचार्य के.टि. माधवः

प्राचार्यः, गुरुवायूर् परिसरः

राष्ट्रियसंयोजिका

डा. शुक्ला मुखर्जी

परियोजनाधिकारिणी

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्, नवदेहली

प्रधानसंयोजकः

डा. का.इ. मधुसूदनः

परिसरन्यायविभागाध्यक्षः, गुरुवायूर् परिसरः

उपसंयोजकः

डा. आर्. बालमुरुगन्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्,

(मानित विश्वविद्यालयः)

गुरुवायूर् परिसरः पुरनाट्टुकरा।

विषयसूची

तर्कसंग्रहः

१. प्रत्यक्षपरिच्छेदः

२. अनुमानपरिच्छेदः

३. उपमानपरिच्छेदः

४. शब्दपरिच्छेदः

तर्कसंग्रहदीपिका

१. मङ्गलवादः

२. प्रत्यक्षपरिच्छेदः

३. अनुमानपरिच्छेदः

४. उपमानपरिच्छेदः

५. शब्दपरिच्छेदः

६. प्रामाण्यवादः

७. अन्यथाख्यातिवादः

८. अयथार्थानुभवनिरूपणम्

९. अभावनिरूपणम्

१०. षोडशपदार्थान्तर्भावः

११. विधिनिरूपणम्

१२. आख्यातार्थनिरूपणम्

१३. मोक्षनिरूपणम्

आमुखम्

सर्वशास्त्रपारावारपारीणः सुगृहीतनामधेयः श्रीमदन्नम्भट्टस्तर्कसंग्रहाख्यं न्यायवैशेषिकशास्त्रीयपदार्थनिचयपरिचायकं ग्रन्थरत्नमिदं निर्माय स्वोपज्ञया तर्कसंग्रहदीपिकाख्यया व्याख्यया तद् विशदीचकार। अयं तर्कसंग्रहकारः श्रीमदन्नभट्ट आन्ध्रदेशाभिजन ईशवीयपञ्चदशशताब्द्यां स्वविलासेन गरिकपादनामानं ग्रामं भूषयामासेति श्रीगोडबोलेमहोदयविरचित-'भारतखण्डा चा ऐतिहासिक कोष, इत्याख्यमहाराष्ट्रीभाषानिबद्धग्रन्थादवगम्यते। सोऽयं तर्कसंग्रहोऽद्यावधि आसमुद्रहिमाचलं सर्वैरध्येतृभिरनायासेन तर्कशास्त्रप्रविविक्षुभिः सानन्दमधीयते। ग्रन्थस्यास्य समादर-बाहुल्यं टीकाबाहुल्यदर्शनेनैव ज्ञायते। सन्ति खलु तर्कसंग्रहग्रन्थस्योपरि छात्रोपकारिण्य आलोचकशेमुषीपरिष्कारिण्यश्च पञ्चविंशतिसंख्याकाष्टीकाः, दीपिकायाश्चोपरि दशसंख्याकाः।

अस्य ग्रन्थस्य सकलजनसन्दर्शनसौकर्यमुद्दिश्य राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन मानितविश्वविद्यालयेन एका परियोजना प्रकल्पिता यया मूलग्रन्थोऽयमन्तर्जालपुटे प्राकाश्यमधुना नीतः। परियोजनामिमां सङ्कल्प्य तन्निर्वहणोचितसामग्री पौष्कल्यं सम्पाद्य गुरुवायूर् परिसरस्थितन्यायविभागाय कर्म निर्दिष्टवद्भ्यः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिभ्यः अलङ्कारशास्त्रमर्मज्ञेभ्यः विश्वविख्यातवैभवेभ्यः आचार्य राधावल्लभत्रिपाठिमहोदयेभ्यः कार्तज्ञ्यं प्रकटयामः। एवं राष्ट्रियसंयोजिकाभ्यः डा. शुक्लामुखर्जी महोदयाभ्यः, सततोत्साहनेन सम्भूतविघ्ननिवारणेन च उपकृतवद्भ्यः (कार्तज्ञ्यं)परिसरस्यास्य प्राचार्येभ्यः प्रो. के. टि. माधवन् महोदयेभ्यश्च धन्यवादान् निवेदयामि।

गुरुवायूर् परिसरीयन्यायविभागस्थितानां विदुषामनवरतपरिश्रमेण टङ्कणकर्मणि सम्भावितसकलदोषदूरीकरणेन च परियोजनेयं साधु निर्वृत्तेति तेषां डा. आर्. बालमुरुगन् महोदयानां, डा. एन्. आर्. श्रीधरन् महोदयानां च सविधे कृतज्ञतां सादरमावेदयामि।

श्री. अर्जुन् महोदयेन, कुमारी बिन्दु महोदयया च महतोऽस्य ग्रन्थस्य प्रायः निर्दोषं टङ्कनं निर्व्यूढमिति तयोः साधुवादाः सादरं प्रकटीक्रियन्ते इति शम्।

प्रधान संयोजकः

का. इ.मधुसूदनः

परिसरीयन्यायविभागाध्यक्षः

अथ

तर्कसंग्रहः।

दीपिकया सहितः।

तर्कसंग्रहः

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम्।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः।।

तर्कसंग्रहदीपिका

विश्वेश्वरं साम्बमूर्तिं प्रणिपत्य गिरां गुरुम्।
टीकां शिशुहितां कुर्वे तर्कसंग्रहदीपिकाम्।।

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नंश्चिकीर्षितं ग्रन्थादौ प्रतिजानीते - **निधाये**ति।

ननु मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं नास्ति। मङ्गले कृतेऽपि किरणावल्यादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यदर्शनात्। मङ्गलाभावेऽपि कादम्बर्यादौ समाप्तिदर्शनात्। अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति चेन्न। किरणावल्यादौ विघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः । कादम्बर्यादौ तु ग्रन्थाद्बहिरेव मङ्गलं कृतमतो न व्यभिचारः।

ननु मङ्गलस्य कर्तव्यत्वे किं प्रमाणमिति चेन्न । शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेव प्रमाणत्वात्। "समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्" इति श्रुतेः। तथाहि-मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकमलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शादिवत्। भोजनादौ व्यभिचारवारणायालौकिकेति। रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणायाविगीतेति। शिष्टपदं स्पष्टार्थम्। "न कुर्यान्निष्फलं कर्म" इति जलताडनादेरपि निषिद्धत्वादिति।।

तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्त इति **तर्का** द्रव्यादिसप्तपदार्थास्तेषां संग्रहः संक्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियत इत्यर्थः।। कस्मै प्रयोजनायेत्यत आह—**सुखबोधाये**ति। सुखेनानायासेन बोधः पदार्थज्ञानं तस्मा इत्यर्थः।। ननु बहुषु तर्कग्रन्थेषु सत्सु किमर्थमपूर्वग्रन्थः क्रियत इत्यत आह— **बालानामि**ति। तेषामतिविस्तृतत्वाद्बालानां बोधो न जायत इत्यर्थः। ग्रहणधारणपटु**र्बालः**। न तु स्तनन्धयः ।। किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह— **निधाये**ति। विश्वेशं जगन्नियन्तारं शिवं हृदि निधाय नितरां स्थापयित्वा। सर्वदा तद्ध्यानपरो भूत्वेत्यर्थः ।। गुरूणां विद्यागुरूणां वन्दनं नमस्कारं विधाय कृत्वेत्यर्थः।।

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्त पदार्थाः।

पदार्थान्विभजते—**द्रव्ये**ति। पदस्यार्थः पदार्थ इति व्युत्पत्त्याभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणं लभ्यते।।

नन्वत्र विभागादेव सप्तत्वे सिद्धे सप्तग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थत्वात्।। नन्वतिरिक्तः पदार्थः प्रमितो वा न वा। नाद्यः, प्रमितस्य निषेधायोगात्। नान्त्यः, प्रतियोगिप्रमितिं विना निषेधानुपपत्तेरिति चेन्न। पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्यवच्छेदार्थत्वात्। ननु सप्तान्यतमत्वं सप्तभिन्नभिन्नत्वमिति वक्तव्यम्। एवं च सप्तभिन्नस्याप्रसिद्ध्या कथं सप्तान्यतमत्वव्याप्तिनिश्चय इति चेन्न। द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं नाम द्रव्यादिभेदसप्तकाभाववत्त्वम्। अतो दोषविरहात्।। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्।।

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव।

द्रव्यं विभजते— **तत्रे**ति। तत्र द्रव्यादिमध्ये द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः।। कानि तानीत्यत आह— **पृथिवीति**।।

ननु तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात्कथं नवैव द्रव्याणीति। तथाहि-

नीलं तमश्चलतीत्यबाधितप्रतीतिबलान्नीलरूपाधारतया क्रियाधारतया च तमसो द्रव्यत्वं तावत्सिद्धम्। तत्र तमसो नाकाशादिपञ्चकेऽन्तर्भावो रूपवत्त्वात्। अत एव न वायौ, स्पर्शाभावात् सदागतिमत्त्वाभावाच्च। नापि तेजसि, भास्वररूपाभावादुष्णस्पर्शाभावाच्च। नापि जले, शीतस्पर्शाभावान्नीलरूपवत्त्वाच्च। नापि पृथिव्यां, गन्धाभावात्स्पर्शरहितत्वाच्च। तस्मात्तमो दशमद्रव्यमिति चेन्न। तमसस्तेजोऽभावरूपत्वात् । तथाहि-तमो न रूपिद्रव्यमालोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात्, आलोकाभाववत्। रूपिद्रव्यचाक्षुषप्रमायामालोकस्य कारणत्वात्। तस्मात्प्रौढप्रकाशकतेजःसामान्याभावस्तमः। तत्र नीलं तमश्चलतीति प्रत्ययो भ्रमः। अतो नव द्रव्याणीति सिद्धम्।।

द्रव्यत्वजातिमत्त्वं गुणवत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणम्।। लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः, यथा गोः कपिलत्वम् । अलक्ष्ये लक्षणस्य वर्तनमतिव्याप्तिः, यथा गोः शृङ्गित्वम्। लक्ष्यमात्रावृत्तित्वमसम्भवः, यथा गोरेकशफवत्त्वम्।। एतद्दूषणत्रयरहितधर्मो लक्षणम्। स एवासाधारणधर्म इत्युच्यते। लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमसाधारणत्वम्। व्यावर्तकस्यैव लक्षणत्वे व्यावृत्तावभिधेयत्वादौ चातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय तद्भिन्नत्वं धर्मविशेषणं देयम्। व्यवहारस्यापि लक्षणप्रयोजनत्वे तन्न देयम्। व्यावृत्तेरपि व्यवहारसाधनत्वात्।।

ननु गुणवत्त्वं न द्रव्यसामान्यलक्षणम्, आद्यक्षणावच्छिन्नघटे उत्पन्नविनष्टघटे चाव्याप्तेरिति चेन्न। गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्।। नन्वेवमप्येकं रूपं रसात्पृथगिति व्यवहाराद्रूपादावतिव्याप्तिरिति चेन्न। एकार्थसमवायादेव तादृशव्यवहारोपपत्तौ गुणे गुणानङ्गीकारात्।।

रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः।

गुणान् विभजते — **रूपे**ति। द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः। गुणत्वजातिमान्वा।। ननु लघुत्वमृदुत्वकठिनत्वादीनां विद्यमानत्वात्कथं चतुर्विंशतिर्गुणा इति चेन्न। लघुत्वस्य गुरुत्वाभावरूपत्वात्। मृदुत्वकठिनत्वयोरवयवसंयोगविशेषरूपत्वात्।।

उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्माणि।

कर्म विभजते —**उत्क्षेपणे**ति। संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म। कर्मत्वजातिमद्वा। भ्रमणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावात् न पञ्चत्वविरोधः।।

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम्।

सामान्यं विभजते — **परमि**ति। परमधिकदेशवृत्ति। अपरं न्यूनदेशवृत्ति। सामान्यादिचतुष्टये जातिर्नास्ति।।

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव।

विशेषं विभजते — **नित्ये**ति। पृथिव्यादिचतुष्टयपरमाणवः आकाशादिपञ्चकं च नित्यद्रव्याणि।।

समवायस्त्वेक एव ।

समवायस्य भेदो नास्तीत्याह — **समवाये**ति।।

अभावश्चतुर्विधः। प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति।

अभावं विभजते — **प्रागभावे**ति।।

तत्र गन्धवती पृथिवी।। सा द्विविधा, नित्यानित्या चेति। नित्या परमाणुरूपा। अनित्या कार्यरूपा। पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमस्मदादीनाम्। इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति। विषयो मृत्पाषाणादिः।

तत्रोद्देशक्रमानुसारात् प्रथमं पृथिव्या लक्षणमाह — **तत्रे**ति।। नाम्ना पदार्थसंकीर्तनमुद्देशः। उद्देशक्रमे च सर्वत्रेच्छैव नियामिका ।

ननु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धे द्रव्ये परस्परविरोधेन गन्धानुत्पादादव्याप्तिः। न च तत्र गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। अवयवगन्धस्यैव तत्र प्रतीतिसंभवेन चित्रगन्धानङ्गीकारात्। किं चोत्पन्नविनष्टघटादावव्याप्तिरिति चेन्न। गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। ननु जलादावपि गन्धप्रतीतेरतिव्याप्तिरिति चेन्न। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव तत्र भानाङ्गीकारात्। ननु कालस्य सर्वाधारतया सर्वेषां लक्षणानां कालेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न। सर्वाधारताप्रयोजकभिन्नसंबन्धेन लक्षणत्वस्य विवक्षितत्वात्।।

पृथिवीं विभजते — **सा द्विविधे**ति । नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम्। अनित्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वम्।। प्रकारान्तरेण विभजते—**पुनरि**ति। आत्मनो भोगायतनं शरीरम्। यदवच्छिन्नात्मनि भोगो जायते तद्भोगायतनम्। सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः। शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम्। शरीरेन्द्रियभिन्नो विषयः। एवं च गन्धवच्छरीरं पार्थिवशरीरम्, गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियम्, गन्धवान्विषयः पार्थिवविषय इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम्।। पार्थिवशरीरं दर्शयति — **शरीरमि**ति।। इन्द्रियं दर्शयति — **इन्द्रियमि**ति।। **गन्धग्राहकमि**ति प्रयोजनम्। **घ्राणमि**ति संज्ञा। **नासाग्रे**त्याश्रयोक्तिः। एवमुत्तरत्र ज्ञेयम्।। पार्थिवविषयं दर्शयति — **मृत्पाषाणादी**ति।

शीतस्पर्शवत्य आपः। ताश्च द्विविधाः। नित्या अनित्याश्चेति। नित्याः परमाणुरूपाः। अनित्याः कार्यरूपाः। पुनस्त्रिविधाः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वरुणलोके। इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति। विषयः सरित्समुद्रादिः।

अपां लक्षणमाह — **शीते**ति। उत्पन्नविनष्टजलेऽव्याप्तिवारणाय शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वं विवक्षितम्।। शीतं शिलातलमित्यादौ जलसंबन्धादेव शीतस्पर्शभानमिति नातिव्याप्तिः। अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्या व्याख्येयम्।।

उष्णस्पर्शवत्तेजः। तद्द्विविधम्। नित्यमनित्यं चेति। नित्यं परमाणुरूपम्। अनित्यं कार्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम्। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम्। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति। विषयश्चतुर्विधः। भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात्। भौमं वह्न्यादि। अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि। भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्यम्। आकरजं सुवर्णादि ।

तेजसो लक्षणमाह—**उष्णस्पर्शवदि**ति। उष्णं जलमिति प्रतीतेस्तेजःसंयोगानुविधायित्वान्नातिव्याप्तिः।। विषयं विभजते—**भौमे**ति । ननु सुवर्णं पार्थिवं पीतत्वात्, गुरुत्वात् हरिद्रावदिति चेन्न।। अत्यन्तानलसंयोगे सति घृतादौ द्रवत्वनाशदर्शनेन, जलमध्यस्थघृते तन्नाशादर्शनेन च असति प्रतिबन्धके पार्थिवद्रवत्वनाशाग्निसंयोगयोः कार्यकारणभावावधारणात् सुवर्णस्यात्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिवत्वानुपपत्तेः पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकतया द्रवद्रव्यान्तरसिद्धौ नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्वानुपपत्तेः रूपवत्तया वाय्वादिष्वनन्तर्भावात् तैजसत्वसिद्धिः। तस्योष्णस्पर्शभास्वररूपयोरुपष्टम्भकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रतिबन्धादनुपलब्धिः। तस्मात्सुवर्णं तैजसमिति सिद्धम्।

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः। स द्विविधो नित्योऽनित्यश्चेति। नित्यः परमाणुरूपः। अनित्यः कार्यरूपः। पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरं वायुलोके। इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक्सर्वशरीरवर्ति। विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः वायुः। शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः। स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां लभते।

वायुं लक्षयति—**रूपरहिते**ति। आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय **स्पर्शवानि**ति। पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय **रूपरहित** इति।।

प्राणस्य कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह—**शरीरे**ति । एक एव प्राणः स्थानभेदात्प्राणापानादिशब्दैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः।

स्पर्शानुमेयो वायुः। तथाहि योऽयं वायौ वाति सत्यनुष्णाशीतस्पर्श उपलभ्यते स क्वचिदाश्रितो गुणत्वाद्रूपवत्। न चास्य आश्रयः पृथिवी। उद्भूतस्पर्शवत्पार्थिवस्योद्भूतरूपवत्त्वनियमात् । न जलतेजसी, अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वात्। न विभुचतुष्टयं, सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गात्। न मनः, परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात्। तस्माद्यः प्रतीयमानस्पर्शाश्रयः स वायुः।

ननु वायुः प्रत्यक्षः। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाद्घटवदिति चेन्न। उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात्। यत्र द्रव्यत्वे सति बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वम्। पक्षे साधनाव्यापकत्वम्। न चैवं तप्तवारिस्थतेजसोऽप्यप्रत्यक्षत्वापत्तिः, इष्टत्वात्। तस्माद्रूपरहितत्वाद्वायुरप्रत्यक्षः।।

इदानीं कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते। ईश्वरस्य चिकीर्षावशात्परमाणुषु क्रिया जायते। ततः परमाणुद्वयसंयोगे सति द्व्यणुकमुत्पद्यते। त्रिभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमुत्पद्यते। एवं चतुरणुकादिक्रमेण महती पृथिवी, महत्य आपः, महत्तेजः, महान्वायुरुत्पद्यते। एवमुत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य संजिहीर्षावशात्क्रियया परमाणुद्वयविभागे द्व्यणुकनाशः इत्येवं पृथिव्यादिनाशः। असमवायिकारणनाशाद्द्व्यणुकनाशः। समवायिकारणनाशात्त्र्यणुकनाश इति **संप्रदायः**। सर्वत्रासमवायिकारणनाशात् द्रव्यनाश इति **नवीनाः**।।

किं पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणम्? उच्यते—जालसूर्यमरीचिस्थं सर्वतः सूक्ष्मतमं यद्द्रव्यमुपलभ्यते तत्सावयवम् चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवत्। त्र्यणुकावयवोऽपि सावयवो महदारम्भकत्वात् कपालवत् । यो द्व्यणुकावयवः स एव परमाणुः। स च नित्यः। तस्यापि कार्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। सृष्टिप्रलयसद्भावे "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इत्यादिश्रुतिरेव प्रमाणम्। सर्वकार्यद्रव्यध्वंसोऽवान्तरप्रलयः। सर्वभावकार्यध्वंसो महाप्रलय इति विवेकात्।।

शब्दगुणकमाकाशम्। तच्चैकं विभु नित्यं च।

आकाशं लक्षयति—**शब्दगुणकमि**ति।। नन्वाकाशमपि पृथिव्यादिवन्नाना किं, नेत्याह—**तच्चैकमि**ति। भेदे प्रमाणाभावादित्यर्थः।। एकत्वादेव सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह—**विभ्वि**ति। सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वम्। मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा।। विभुत्वादेवात्मवन्नित्यमित्याह— **नित्यं चे**ति ।।

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः । स चैको विभुर्नित्यश्च।

कालं लक्षयति—**अतीते**ति। सर्वाधारः कालः सर्वकार्यनिमित्तकारणम्।।

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक्। सा चैका विभ्वी नित्या च।

दिशो लक्षणमाह—**प्राची**ति। दिगपि कार्यमात्रे निमित्तकारणम्।।

ज्ञानाधिकरणमात्मा। स द्विविधः, जीवात्मा परमात्मा चेति। तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मैक एव। जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च।

आत्मनो लक्षणमाह—**ज्ञाने**ति।। आत्मानं विभजते—**स द्विविध** इति।। परमात्मनो लक्षणाह—**तत्रे**ति। नित्यज्ञानाधिकरणत्वमीश्वरत्वम्।।

नन्वीश्वरस्य सद्भावे किं प्रमाणम्। न तावत्प्रत्यक्षम्। तद्धि बाह्यमान्तरं वा। नाद्यः, अरूपिद्रव्यत्वात्। नान्त्यः, आत्मसुखदुःखादिव्यतिरिक्तत्वात्। नाप्यनुमानं , लिङ्गाभावात् इति चेन्न। अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम् उपादानं समवायिकारणम्। सकलपरमाण्वादिसूक्ष्मदर्शित्वात् सर्वज्ञत्वम्। "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्" इत्यागमोऽपि तत्र प्रमाणम्।।

जीवस्य लक्षणमाह—**जीव** इति। सुखाद्याश्रयत्वं जीवलक्षणम्।।

ननु "मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहम्" इत्यादौ सर्वत्राहंप्रत्यये शरीरस्यैव विषयत्वाच्छरीरमेवात्मेति चेन्न। शरीरस्य आत्मत्वे करपादादिनाशे सति शरीरनाशादात्मनोऽपि नाशप्रसङ्गात्। नापीन्द्रियाणामात्मत्वम्। "योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहमिदानीं स्पृशामि" इत्यनुसंधानाभावप्रसङ्गात्। अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्यानुसंधानायोगात्। तस्माद्देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो जीवः। सुखदुःखादिवैचित्र्यात्प्रतिशरीरं भिन्नः। स च न परमाणुः। सर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्। न मध्यमपरिमाणवान्। तथा सत्यनित्यत्वप्रसङ्गेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। तस्मान्नित्यो विभुर्जीवः।

सुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः। तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च।

मनसो लक्षणमाह----**सुखे**ति। स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणम्।। तद्विभजते----**तच्चे**ति। एकैकस्यात्मन एकैकं मन इत्यात्मनामनेकत्वान्मनसोऽप्यनेकत्वमित्यर्थः।। **परमाणुरूपमि**ति। मध्यमपरिमाणवत्त्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।।

ननु मनो विभु स्पर्शरहितत्वे सति द्रव्यत्वादाकाशवदिति चेन्न। मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। न च विभुद्वयसंयोगोऽस्त्विति वाच्यम्। तत्संयोगस्य नित्यत्वेन सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात्। पुरीतद्व्यतिरिक्तस्थले आत्ममनःसंयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वात्। अणुत्वे तु यदा मनः पुरीतत् प्रविशति तदा सुषुप्तिः। यदा निःसरति तदा ज्ञानोत्पत्तिरित्यणुत्वसिद्धिः।।

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्। तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात् सप्तविधम्। पृथिवीजलतेजोवृत्ति। तत्र पृथिव्यां सप्तविधम्। अभास्वरशुक्लं जले। भास्वरशुक्लं तेजसि ।

रूपं लक्षयति— **चक्षुरि**ति। संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्। रूपत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्।

नन्वव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एव चित्ररूपमिति चेन्न। रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात्।। ननु चित्रपटेऽवयवरूपस्यैव प्रतीतिरिति चेन्न। रूपरहितत्वेन पटस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। न च रूपवत्समवेतत्वं प्रत्यक्षप्रयोजकम् गौरवात्। तस्मात्पटस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्त्या चित्ररूपसिद्धिः।। रूपस्याश्रयमाह—**पृथिवी**ति।। आश्रयं विभज्य दर्शयति—**तत्रे**ति।।

रसनग्राह्यो गुणो रसः। स च मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात्षड्विधः पृथिवीजलवृत्तिः। पृथिव्यां षड्विधः। जले मधुर एव।

रसं लक्षयति—**रसने**ति। रसत्वेऽतिव्याप्तिपरिहाराय गुणपदम्।। रसस्याश्रयमाह— **पृथिवी**ति।। आश्रयं विभज्य **दर्शय**ति—पृथिव्यामिति।।

घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः। स द्विविधः। सुरभिरसुरभिश्चेति पृथिवीमात्रवृत्तिः।

गन्धं लक्षयति—**घ्राणे**ति। गन्धत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्।।

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः। स त्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात्। पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः। तत्र शीतं जले। उष्णस्तेजसि। अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः।

स्पर्शं लक्षयति—**त्वगि**ति। स्पर्शत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्।।

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च। अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम् ।

पाकजमिति। पाकस्तेजःसंयोगः। तेन पूर्वरूपं नश्यति। रूपान्तरमुत्पद्यत इत्यर्थः।।

तत्र परमाणुष्वेव पाकः। न द्व्यणुकादौ। आमनिक्षिप्ते घटे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः। तत्र परमाणवः समवायिकारणम्। तेजःसंयोगोऽसमवायिकारणम्। अदृष्टादिकं निमित्तकारणम्। द्व्यणुकादिरूपे कारणरूपमसमवायिकारणमिति पीलुपाकवादिनो **वैशेषिकाः**। पूर्वघटस्य नाशं विनैव अवयविन्यवयवेषु च परमाणुपर्यन्तेषु युगपद्रूपान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादिनो **नैयायिकाः**। अत एव पार्थिवपरमाणुरूपादिकमनित्यमित्यर्थः।। **अन्यत्र-** जलादावित्यर्थः।। **नित्यगतमि**ति-परमाणुगतमित्यर्थः।। **अनित्यगतमि**ति-द्व्यणुकादिगतमित्यर्थः।। रूपादिचतुष्टयमुद्भूतं प्रत्यक्षम्। अनुद्भूतमप्रत्यक्षम्। उद्भूतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजको धर्मः। तदभावोऽनुद्भूतत्वम्।।

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या। नवद्रव्यवृत्तिः। एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता। एकत्वं नित्यमनित्यं च। नित्यगतं नित्यम्। अनित्यगतमनित्यम्। द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव।

संख्यां लक्षयति—**एकत्वे**ति।।

मानव्यवहारकारणं परिमाणम्। नवद्रव्यवृत्ति। तच्चतुर्विधम्। अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति ।

परिमाणं लक्षयति—**माने**ति।। परिमाणं विभजते—**तच्चे**ति। भावप्रधानो निर्देशः। अणुत्वं, महत्त्वं, दीर्घत्वं , ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः।।

पृथग्व्यवहारकारणं पृथक्त्वम्। सर्वद्रव्यवृत्ति ।

पृथक्त्वं लक्षयति—**पृथगि**ति। इदमस्मात्पृथगिति व्यवहारकारणं पृथक्त्वमित्यर्थः।।

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः। सर्वद्रव्यवृत्तिः।

संयोगं लक्षयति—**संयुक्ते**ति। इमौ संयुक्ताविति व्यवहारहेतुरित्यर्थः। संख्यादिलक्षणे सर्वत्र दिक्कालादावतिव्याप्तिवारणायासाधारणेति विशेषणीयम्।। संयोगो द्विविधः। कर्मजः संयोगजश्चेति। आद्यो हस्तक्रियया हस्तपुस्तकसंयोगः। द्वितीयो हस्तपुस्तकसंयोगात्कायपुस्तकसंयोगः। अव्याप्यवृत्तिः संयोगः। स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमव्याप्यवृत्तित्वम्।।

संयोगनाशको गुणो विभागः। सर्वद्रव्यवृत्तिः।

विभागं लक्षयति—**संयोगे**ति। कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगनाशक इति।। विभागोऽपि द्विविधः। कर्मजो विभागजश्चेति। आद्यो हस्तपुस्तकविभागः। द्वितीयो हस्तपुस्तकविभागात्कायपुस्तकविभागः।।

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी। ते द्विविधे। दिक्कृते कालकृते चेति। दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्। समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम्। ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम्। कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम्।

परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह—**परापरे**ति । परव्यवहारासाधारणकारणं परत्वम्। अपरव्यवहारासाधारणकारणमपरत्वमित्यर्थः।। ते विभजते—**ते द्विविधे** इति।। दिक्कृतयोरुदाहरणमाह—**दूरस्थ** इति।। कालकृत उदाहरति—**ज्येष्ठ** इति।।

आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम्। पृथिवीजलवृत्ति।

गुरुत्वं लक्षयति—**आद्ये**ति। द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणत्वाद्वेगेऽतिव्याप्तिवारणायाद्येति।।

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम्। पृथिव्यप्तेजोवृत्ति। तद्द्विविधम्। सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेति। सांसिद्धिकं जले। नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः। पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम्। तेजसि सुवर्णादौ।

द्रवत्वं लक्षयति—**आद्ये**ति। स्यन्दनं प्रस्रवणम्। तेजःसंयोगजं नैमित्तिकम्। तद्भिन्नं सांसिद्धिकम्।। पृथिव्यां नैमित्तिकमुदाहरति—**घृतादावि**ति।। तेजसि तदाह—**सुवर्णादावि**ति।।

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नहः। जलमात्रवृत्तिः।

स्नेहं लक्षयति—**चूर्णे**ति। कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय पिण्डीभावेति।।

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः। आकाशमात्रवृत्तिः। स द्विविधः। ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति। ध्वन्यात्मको भेर्यादौ। वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः।

शब्दं लक्षयति—**श्रोत्रे**ति। शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति।।

शब्दस्त्रिविधः संयोगजः, विभागजः, शब्दजश्चेति। तत्राद्यो भेरीदण्डसंयोगजन्यः। द्वितीयो वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागजन्यश्चटचटाशब्दः। भेर्यादिदेशमारभ्य श्रोत्रदेशपर्यन्तं द्वितीयादिशब्दाः शब्दजाः।।

सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानं बुद्धिः। सा द्विविधा । स्मृतिरनुभवश्चेति। संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः। तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः। स द्विविधः। यथार्थोऽयथार्थश्च। तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः। यथा रजते इदं रजतमिति ज्ञानम्। सैव प्रमेत्युच्यते। तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः। यथा शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानम्। सैवाप्रमेत्युच्यते।

बुद्धेर्लक्षणमाह—**सर्वव्यवहारे**ति। कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति। रूपादावतिव्याप्तिवारणाय सर्वव्यवहार इति। जानामीत्यनुव्यवसायगम्यं ज्ञानत्वमेव लक्षणमिति भावः।। बुद्धिं विभजते—**से**ति।। स्मृतेर्लक्षणमाह—**संस्कारे**ति। भावनाख्यः संस्कारः। संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति। घटादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय **संस्कारजन्यमि**ति। प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम्। अनुभवं लक्षयति—**तद्भिन्नमि**ति । स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव इत्यर्थः अनुभवं विभजते—**स द्विविध** इति।। यथार्थानुभवस्य लक्षणमाह—**तद्वती**ति।। ननु घटे घटत्वमिति प्रमायामव्याप्तिः। घटत्वे घटाभावादिति चेन्न। यत्र यत्संबन्धोऽस्ति तत्र तत्संबन्धानुभव इत्यर्थात्। घटत्वे घटसंबन्धोऽस्तीति नाव्याप्तिः।।**सैवे**ति। यथार्थानुभव एव शास्त्रे प्रमेत्युच्यत इत्यर्थः।। अयथार्थानुभवं लक्षयति-**तदभाववती**ति । नन्विदं संयोगीति प्रमायामतिव्याप्तिरिति चेन्न। यदवच्छेदेन यत्संबन्धाभावस्तदवच्छेदेन तत्संबन्धज्ञानस्य विवक्षिततत्वात्। संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात्। संयोगावच्छेदेन संयोगसंबन्धस्य सत्वान्नातिव्याप्तिः।

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः। प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। तत्करणमपि चतुर्विधम्। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात्।

यथार्थानुभवं विभजते—**यथार्थे**ति।। प्रसङ्गात्प्रमाकरणं विभजते—**तत्करणमपी**ति। प्रमाकरणमित्यर्थः। प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम्।।

असाधारणं कारणं करणम्। कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्। कार्यं प्रागभावप्रतियोगि।

करणलक्षणमाह—**असाधारणे**ति। दिक्कालादावतिव्याप्तिवारणायासाधारणेति।। कारणलक्षणमाह—**कार्ये**ति। पूर्ववृत्ति कारणमित्युक्ते रासभादावतिव्याप्तिः स्यादतो नियतेति। तावन्मात्रे कृते कार्येऽतिव्याप्तिः। अतः पूर्ववृत्तीति।। ननु तन्तुरूपमपि पटं प्रति कारणं स्यादिति चेन्न। अनन्यथासिद्धत्वे सतीति विशेषणात्। अनन्यथासिद्धत्वमन्यथासिद्धिरहितत्वम्। अन्यथासिद्धिः त्रिविधा। येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं प्रति तेन तदन्यथासिद्धम्।। यथा तन्तुना तन्तुरूपम्, तन्तुत्वं च पटं प्रति। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगभ्यते तं प्रति तदन्यथासिद्धम्। यथा शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव पटं प्रत्याकाशस्य। अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनः कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धम्। यथा पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपप्रागभावस्य। एवं चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वम्।। कार्यलक्षणमाह— **कार्यमि**ति।।

कारणं त्रिविधम्। समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्। यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम्। यथा तन्तवः पटस्य। पटश्च स्वगतरूपादेः। कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम्। यथा तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटगतरूपस्य च। तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्। यथा तुरीवेमादिकं पटस्य। तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम्।

कारणं विभजते—**कारणमि**ति।। समवायिकारणस्य लक्षणमाह—**यत्समवेतमि**ति। यस्मिन्समवेतमित्यर्थः।। असमवायिकारणं लक्षयति—**कार्येणे**ति। कार्येणेत्येतदुदाहरति-—**तन्तुसंयोग** इति। कार्येण पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात्तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ।। कारणेनेत्येतदुदाहरति-**तन्तुरूपमि**ति। कारणेन पटेन सहैकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणमित्यर्थः।। निमित्तकारणं लक्षयति—**तदुभये**ति। समवाय्यसमवायिभिन्नं कारणं निमित्तकारणमित्यर्थः।। करणलक्षणमुपसंहरति—**तदेतदि**ति।।

प्रत्यक्षपरिच्छेदः

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम्। इन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तद्द्विविधम्। निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति। निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्। सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्। यथा डित्थोऽयं, ब्राह्मणोऽयं, श्यामोऽयं, पाचकोऽयमिति।

प्रत्यक्षलक्षणमाह—**तत्रे**ति। प्रमाणचतुष्टयमध्य इत्यर्थः।। प्रत्यक्षज्ञानस्य लक्षणमाह—**इन्द्रिये**ति। इन्द्रियं चक्षुरादिकम्। अर्थो घटादिः। तयोः संनिकर्षः संयोगादिः। तज्जन्यं ज्ञानमित्यर्थः। तद्विभजते — **तद्द्विविधमि**ति निर्विकल्पकस्य लक्षणमाह—**निष्प्रकारकमि**ति। विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानमित्यर्थः।। ननु निर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेन्न। गौरिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीतिज्ञानवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात्। विशेषणज्ञानस्य सविकल्पकत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गान्निर्विकल्पकसिद्धिः।। सविकल्पकं लक्षयति—सप्रकारकमिति। नामजात्यादिविशेष्यविशेषणसंबन्धावगाहि ज्ञानमित्यर्थः।। सविकल्पकमुदाहरति-—**यथे**ति।।

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसंनिकर्षः षड्विधः। संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति। चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः संनिकर्षः। घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्। रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः। चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपं समवेतम्। तत्र रूपत्वस्य समवायात्। श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः संनिकर्षः । कर्णविवरवृत्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वात्। शब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोः समवायात्। शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः संनिकर्षः। श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्। अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः संनिकर्षः। भूतलं घटाभाववदित्यत्र चक्षुःसंयुक्तभूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्। एवं संनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तत्करणमिन्द्रियम्। तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्।

इन्द्रियार्थसंनिकर्षं विभजते—**प्रत्यक्षे**ति।। संयोगसंनिकर्षमुदाहरति—**चक्षुषे**ति। द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः संनिकर्ष इत्यर्थः। आत्मा मनसा संयुज्यते। मन इन्द्रियेण। इन्द्रियमर्थेन। ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते इत्यर्थः।। संयुक्तसमवायमुदाहरति—**घटरूपे**ति।। तत्र युक्तिमाह—**चक्षुःसंयुक्त** इति।। संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति—**रूपत्वे**ति।। समवायमुदाहरति—**श्रोत्रेणे**ति।। तदुपपादयति—**कर्णे**ति।। ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रसंबन्ध इति चेन्न। वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा शब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातस्य श्रोत्रेण संबन्धात् प्रत्यक्षसंभवात्।। समवेतसमवायमुदाहरति—**शब्दत्वे**ति।। विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति—**अभावे**ति। तदुपपादयति—**घटाभाववदि**ति। भूतले घटो नास्तीत्यत्र अभावस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यम्।

एतेनानुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं **निरस्तम्**।। यद्यत्र घटोऽभविष्यत्तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यत। दर्शनाभावान्नास्तीति तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धि सहकृतेन्द्रियेणैवाभावज्ञानोत्पत्तावनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वासम्भवात्। अधिकरणज्ञानार्थमपेक्षणीयेन्द्रियस्यैव करणत्वोपपत्तावनुपलब्धेः करणत्वायोगात्।। विशेषणविशेष्यभावो विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तः संबन्धः।। प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरंस्तस्य करणमाह—**एवमि**ति। असाधारणकारणत्वादिन्द्रियं प्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः।। प्रत्यक्षप्रमाणमुपसंहरति-—**तस्मादि**ति।।

अनुमानपरिच्छेदः

अनुमितिकरणमनुमानम्। परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः। तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः। यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः। व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता।

अनुमानं लक्षयति—**अनुमितिकरणमि**ति।। अनुमितिं लक्षयति—**परामर्शे**ति।। ननु संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः। स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति परामर्शे सति पुरुष एवेति प्रत्यक्षजननात्। न च तत्रानुमितिरेवेति वाच्यम्। "पुरुषं साक्षात्करोमि" इत्यनुव्यवसायविरोधादिति चेन्न। पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिध्यभावः पक्षता। साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका। सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमिनुयामितीच्छायामनुमितिदर्शनात् सिषाधयिषोत्तेजिका। ततश्चोत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्य दाहकारणत्ववत् सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्याप्यनुमितिकरणत्वम्। परामर्शं लक्षयति—**व्याप्ती**ति। व्याप्तिविषयकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्श इत्यर्थः।। परामर्शमभिनीय दर्शयति—**यथे**ति।। अनुमितिमभिनीय दर्शयति—**तज्जन्यमि**ति। परामर्शजन्यमित्यर्थः।। व्याप्तिलक्षणमाह—**यत्रे**ति। यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेरभिनयः। साहचर्यनियम इति लक्षणम्। साहचर्यं सामानाधिकरण्यं, तस्य नियमः। हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः।। पक्षधर्मतास्वरूपमाह—**व्याप्यस्ये**ति।।

अनुमानं द्विविधम्। स्वार्थं परार्थं चेति। स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः। तथा हि स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति। तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते। अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते। तस्मात् पर्वतो वह्निमानिति अनुमितिरुत्पद्यते। तदेतत्स्वार्थानुमानम्। यत्तु स्वयमेव धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुङ्क्ते तत्परार्थानुमानम्। यथा पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान्स सोऽग्निमान् यथा महानसः, तथा चायम्, तस्मात्तथेति। अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते।

अनुमानं विभजते—**अनुमानमि**ति।। स्वार्थानुमानं दर्शयति—**स्वयमेवे**ति।। ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारदर्शनेऽपि वज्रमणौ व्यभिचारोपलब्धेः भूयोदर्शनेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न। व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्।। व्यभिचारज्ञानं निश्चयः शङ्का च।। तद्विरहः क्वचित् तर्कात् । क्वचित् स्वतःसिद्ध एव । धूमाग्न्योः व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्को व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः।। ननु सकलवह्निधूमयोरसंनिकर्षात्कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न। वह्नित्वधूमत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या सकलवह्निधूमज्ञानसम्भवात्।। **तस्मादि**ति। लिङ्गपरामर्शादित्यर्थः।। परार्थानुमानमाह —**यत्त्वि**ति। यच्छब्दस्य तत्परार्थानुमानमिति

तच्छब्देनान्वयः।। पञ्चावयववाक्यमुदाहरति—**यथे**ति।।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः। पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा। धूमवत्त्वादिति हेतुः। यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानस इत्युदाहरणम्। तथा चायमित्युपनयः। तस्मात्तथेति निगमनम्।

अवयवस्वरूपमाह—**प्रतिज्ञे**ति।। उदाहृतवाक्ये प्रतिज्ञादिविभागमाह—**पर्वतो वह्निमानि**ति।। साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा। पञ्चम्यन्तं लिङ्गप्रतिपादकं हेतुः। व्याप्तिप्रतिपादकमुदाहरणम्। व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकं वचनमुपनयः। हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनं निगमनम्। अबाधितत्वादिकं निगमनप्रयोजनम्।।

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव कारणम्। तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्।

अनुमितिकरणमाह—**स्वार्थे**ति।। ननु व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवानुमितिसंभवे विशिष्टपरामर्शः किमर्थमङ्गीकर्तव्य इति चेन्न। वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शस्थले परामर्शस्यावश्यकतया लाघवेन सर्वत्र परामर्शस्यैव कारणत्वात्। लिङ्गं न करणम्। अतीतादौ व्यभिचारात्। व्यापारवत्कारणं करणमिति मते परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानं करणम्। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः।। अनुमानमुपसंहरति—**तस्मादि**ति।।

लिङ्गं त्रिविधम्। अन्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति। अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि। यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम्। यत्र धूमस्तत्राग्निः यथा महानस इत्यन्वयव्याप्तिः। यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा महाह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः। अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि। यथा घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवत् इति। अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति। सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च। व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि। यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्। यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत्। यथा जलम्। न चेयं तथा। तस्मान्न तथेति। अत्र यद्गन्धवत्तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति। पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात्।

लिङ्गं विभजते— **लिङ्गमि**ति।। अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति—**अन्वये**ति। हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः। तदभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः। केवलान्वयिनो लक्षणमाह—**अन्वये**ति। केवलान्वयिसाध्यकं केवलान्वयि। अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम्। ईश्वरप्रमाविषयत्वं सर्वपदाभिधेयत्वं च सर्वत्रास्तीति व्यतिरेकाभावः।। केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह —**व्यतिरेके**ति। तदुदाहरति—**यथे**ति।

ान्वितरभेदः प्रसिद्धो वा न वा। आद्ये यत्र प्रसिद्धस्तत्र हेतुसत्त्वेऽन्वयित्वम्। असत्त्वेऽसाधारण्यम्। द्वितीये साध्यज्ञानाभावात्कथं तद्विशिष्टानुमितिः। विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानानुदयात्। प्रतियोगिज्ञानाभावात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न स्यादिति चेन्न। जलादित्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशसु प्रत्येकं प्रसिद्धानां मेलनं पृथिव्यां साध्यते। तत्र त्रयोदशत्वावच्छिन्नभेदात्मकसाध्यस्यैकाधिकरणवृत्तित्वाभावात् नान्वयित्वासाधारण्ये। प्रत्येकाधिकरणप्रसिद्ध्या साध्यविशिष्टानुमितिर्व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणं चेति।।

संदिग्धसाध्यवान्पक्षः। यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः। निश्चितसाध्यवान्सपक्षः। यथा तत्रैव महानसः। निश्चितसाध्याभाववान्विपक्षः। यथा तत्रैव महाह्रदः।

पक्षलक्षणमाह—**संदिग्धे**ति।। ननु श्रवणानन्तरभाविमननस्थलेऽव्याप्तिः। तत्र वेदवाक्यैरात्मनो निश्चितत्वेन संदेहाभावात्। किं च प्रत्यक्षेऽपि वह्नौ यत्रेच्छयानुमितिस्तत्राव्याप्तिरिति चेन्न। उक्तपक्षताश्रयत्वस्य पक्षलक्षणत्वात्।। सपक्षलक्षणमाह—**निश्चिते**ति।। विपक्षलक्षणमाह—**निश्चिते**ति।।

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः। सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः। स त्रिविधः। साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्। तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणः। यथा पर्वतो वह्निमान्प्रमेयत्वात्। अत्र प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात्। सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः। यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात्। शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यः व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति। अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी। यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्। अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वात् दृष्टान्तो नास्ति। साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः। यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वात् घटवत्। कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम्। यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः। यथा शब्दो नित्यःश्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति। शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्घटवत्। असिद्धस्त्रिविधः। आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति। आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्। अत्र गगनारविन्दमाश्रयः। स च नास्त्येव। स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात्। अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति, शब्दस्य श्रावणत्वात्। सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः। साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम्। साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वम्। पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकता। यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति नास्ति। अयोगोलके आर्द्रेन्धनसंयोगाभावात्। एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः। सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम्।। यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः । यथा वह्निरनुष्णः पदार्थत्वात्। अत्रानुष्णत्वं साध्यम्। तदभाव उष्णत्वं त्वाचप्रत्यक्षेण गृह्यत इति बोध्यम्।।

एवं सद्धेतून् निरूप्यासद्धेतून् निरूपयितुं विभजते—**सव्यभिचारे**ति। अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वम्।। सव्यभिचारं विभजते—**स त्रिविध** इति।। साधारणं लक्षयति—**तत्रे**ति।। उदाहरति—**यथे**ति।। असाधारणं लक्षयति—**सर्वे**ति।। अनुपसंहारिणो लक्षणमाह—**अन्वये**ति।। विरुद्धं लक्षयति—**साध्ये**ति।। सत्प्रतिपक्षं

लक्षयति—**यस्ये**ति।। असिद्धं विभजते—**असिद्ध** इति।। आश्रयासिद्धमुदाहरति—**गगने**ति।। स्वरूपासिद्धमुदाहरति—**यथे**ति।। व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह—**सोपाधिक** इति।। उपाधेर्लक्षणमाह—**साध्ये**ति।

उपाधिश्चतुर्विधः। केवलसाध्यव्यापकः, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति। आद्य आर्द्रेन्धनसंयोगः। द्वितीयो यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्। तृतीयो यथा प्रध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकं भावत्वम्। चतुर्थो यथा प्रागभावो विनाशी प्रमेयत्वादिति। अत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकं भावत्वम्।।

बाधितस्य लक्षणमाह—**यस्ये**ति।

अत्र बाधस्य ग्राह्याभावनिश्चयत्वेन, सत्प्रतिपक्षस्य विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। इतरेषां तु परामर्शप्रतिबन्धकत्वम्। तत्रापि साधारणस्याव्यभिचाराभावरूपतया, विरुद्धस्य सामानाधिकरण्याभावतया, व्याप्यत्वासिद्धस्य विशिष्टव्याप्त्यभावतया, असाधारणानुपसंहारिणोर्व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन च व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वम्। आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योः पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वम्। उपाधिस्तु व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः। सिद्धसाधनं तु पक्षताविघटकतया आश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति **प्राञ्चः**। निग्रहस्थानान्तरमिति **नवीनाः**।।

उपमानपरिच्छेदः

उपमितिकरणमुपमानम्। संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमुपमितिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम्। तथाहि- गवयशब्दार्थमजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषात् गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतः गोसदृशपिण्डं पश्यन् वाक्यार्थं स्मरति। तदनन्तरमयं गवयपदवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते।

उपमानं लक्षयति—**उपमितिकरणमि**ति।।

शब्दपरिच्छेदः

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं तु पदसमूहः। शक्तं पदम्। अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केतः शक्तिः।

शब्दं लक्षयति—**आप्ते**ति।। आप्तं लक्षयति —**आप्तस्त्वि**ति। वाक्यलक्षणमाह—**वाक्यमि**ति। पदलक्षणमाह—**शक्तमि**ति। अर्थस्मृत्यनुकूलपदपदार्थसंबन्धः शक्तिः। सा च पदार्थान्तरमिति **मीमांसकाः**।। तन्निरासार्थमाह—**अस्मादि**ति। डित्थादीनामिव घटादीनामपि संकेत एव शक्तिः। न तु पदार्थान्तरमित्यर्थः।

गवादिशब्दानां जातावेव शक्तिः, विशेषणतया जातेः प्रथममुपस्थितत्वात्। व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिति **केचित्**। तन्न। गामानयेत्यादौ वृद्धव्यवहारेण सर्वत्रानयनादेर्व्यक्तावेव संभवेन, जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिकल्पनात्। शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारेण। व्युत्पित्सुर्बालो गामानयेत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनं च दृष्ट्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यजन्यत्वं निश्चित्य 'अश्वमानय', 'गां बधाने'ति वाक्यान्तरे आवापोद्वापाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः, अश्वशब्दस्याश्वत्वविशिष्टे शक्तिरिति व्युत्पद्यते।।

ननु सर्वत्र कार्यपरत्वात् व्यवहारस्य कार्यपरवाक्य एव व्युत्पत्तिर्न सिद्धपर इति चेन्न। काश्यां त्रिभुवनतिलको भूपतिरास्ते इत्यादौ सिद्धेऽपि व्यवहारात्, विकसितपद्मे मधुकरः तिष्ठति इत्यादौ सिद्धपदसमभिव्याहारात्सिद्धेऽपि मधुकरादिव्युत्पत्तिदर्शनाच्च।।

लक्षणापि शब्दवृत्तिः। शक्यसंबन्धो लक्षणा। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदवाच्यप्रवाहसंबन्धादेव तीरोपस्थितौ तीरेऽपि शक्तिर्न कल्प्यते। सैन्धवादौ लवणाश्वयोः परस्परसंबन्धाभावान्नानाशक्तिकल्पनम्।।

लक्षणा त्रिविधा। जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति। यत्र वाच्यार्थस्यान्वयाभावस्तत्र जहल्लक्षणा। यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । यत्र वाच्यार्थस्याप्यन्वयः, तत्र अजहदिति । यथा छत्रिणो गच्छन्तीति। यत्र वाच्यैकदेशत्यागेनैकदेशान्वयस्तत्र जहदजहदिति। यथा तत्त्वमसीति।।

गौण्यपि लक्षणैव। लक्ष्यमाणगुणसंबन्धस्वरूपा। यथा अग्निर्माणवक इति।। व्यञ्जनापि शक्तिलक्षणान्तर्भूता, शब्दशक्तिमूला अर्थशक्तिमूला च। अनुमानादिनान्यथासिद्धा। तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्। तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वं तात्पर्यम्।

तात्पर्यज्ञानं च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः। नानार्थानुरोधात् । प्रकरणादिकं तात्पर्यग्राहकम्।

द्वारमित्यादौ पिधेहीति शब्दाध्याहारः।। नन्वर्थज्ञानार्थत्वाच्छब्दस्यार्थमविज्ञाय शब्दाध्याहारासंभवादर्थाध्याहार एव युक्त इति चेन्न। पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दज्ञाने हेतुत्वात्। अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रापि शाब्दज्ञानप्रसङ्गात्। पङ्कजादिपदेषु योगरूढिः। अवयवशक्तिर्योगः। समुदायशक्ती रूढिः। नियतपद्मत्वादिज्ञानार्थं

समुदायशक्तिः। अन्यथा कुमुदेऽपि प्रयोगप्रसङ्गः।

इतरान्विते शक्तिरिति **प्राभाकराः**।। अन्वयस्य वाक्यार्थतया भानसंभवादन्वयांशेऽपि शक्तिर्न कल्पनीयेति **गौतमीयाः**।।

आकाङ्क्षा योग्यता संनिधिश्च वाक्यार्थज्ञानहेतुः। पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा। अर्थाबाधो योग्यता। पदानामविलम्बेनोच्चारणं संनिधिः।

आकाङ्क्षेति। आकाङ्क्षादिज्ञानमित्यर्थः। अन्यथा आकाङ्क्षादिभ्रमाच्छाब्दभ्रमो न स्यात्।। आकाङ्क्षां लक्षयति— **पदस्ये**ति।। योग्यतालक्षणमाह—**अर्थे**ति।। संनिधिलक्षणमाह—**पदानामि**ति। अविलम्बेन पदार्थोपस्थितिः संनिधिः। उच्चारणं तु तदुपयोगितया उक्तम्।।

आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यं न प्रमाणम्। यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति वाक्यं न प्रमाणम्, आकाङ्क्षाविरहात्। अग्निना सिञ्चतीति वाक्यं न प्रमाणं योग्यताविरहात्। प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं सान्निध्याभावात्।

गौरश्व इति। घटः कर्मत्वमित्यनाकाङ्क्षोदाहरणं द्रष्टव्यम्।।

वाक्यं द्विविधम्। वैदिकं लौकिकं चेति। वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् सर्वमपि प्रमाणम्। लौकिकं त्वाप्तवाक्यं प्रमाणम्। अन्यदप्रमाणम्।

वाक्यं विभजते—**वाक्यमि**ति।

वैदिकस्य विशेषमाह—**वैदिकमीश्वरोक्तत्वादि**ति।।

ननु वेदस्यानादित्वात्कथमीश्वरोक्तत्वमिति चेन्न। वेदः पौरुषेयो वाक्यसमुदायत्वाद्भारतादिवत् इत्यनुमानेन पौरुषेयत्व सिद्धेः । न च स्मर्यमाणकर्तृकत्वमुपाधिः, गौतमादिभिः शिष्यपरम्परया वेदेऽपि सकर्तृकत्वस्मरणेन साधनव्यापकत्वात्। "तस्मात्तेपानात्त्रयो वेदा अजायन्त" इति श्रुतेश्च।।

ननु वर्णा नित्याः। स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात्। तथा च कथं वेदस्यानित्यत्वमिति चेन्न। 'उत्पन्नो गकारो', 'नष्टो गकार' इति प्रतीत्या वर्णानामनित्यत्वात्। सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञायाः सेयं दीपज्वाला इति वत् साजात्यावलम्बनत्वात्। वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपर्वीविशिष्टवाक्यस्यानित्यत्वाच्च। तस्मादीश्वरोक्ता वेदाः।। मन्वादिस्मृतीनामाचाराणां च वेदमूलकतया प्रामाण्यम्। स्मृतिमूलवाक्यानामिदानीमनध्ययनात्तन्मूलभूता काचिच्छाखोत्सन्नेति कल्प्यते।।

ननु पठ्यमानवेदवाक्योत्सादनस्य कल्पयितुमशक्यतया विप्रकीर्णवादस्यायुक्तत्वान्नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेन्न। तथा सति कदापि वर्णानुपूर्वीज्ञानासम्भवेन बोधकत्वासंभवात्।

नन्वेतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् मद्वाक्यवदित्यनुमानादेव संसर्गज्ञानसंभवाच्छब्दो न प्रमाणान्तरमिति चेन्न। अनुमित्यपेक्षया विलक्षणस्य शाब्दज्ञानस्य शब्दात्प्रत्येमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकस्य सर्वसम्मतत्वात्।।

नन्वर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरमस्ति। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति दृष्टे श्रुते वा पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्त्या कल्प्यत इति चेन्न। देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवा अभुञ्जानत्वे सति पीनत्वादित्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य सिद्धत्वात्।

शते पञ्चाशदिति संभवोऽप्यनुमानमेव। इह वटे यक्षस्तिष्ठतीत्यैतिह्यमपि अज्ञातमूलवक्तृकशब्द एव। चेष्टापि शब्दानुमानद्वारा व्यवहारहेतुरिति न प्रमाणान्तरम्। तस्मात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वार्येव प्रमाणानि।।

अथ प्रामाण्यवादः

सर्वेषां ज्ञानानां तद्वति तत्प्रकारकत्वं स्वतोग्राह्यं परतो वेति विचार्यते।। अत्र विप्रतिपत्तिः। ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं न वा इति। अत्र विधिकोटिः स्वतस्त्वम्। निषेधकोटिः परतस्त्वम्। अनुमानादिग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय यावदिति। इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञानेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणायाप्रामाण्याग्राहकेति। इदं ज्ञानमप्रमेत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकस्यापि अप्रामाण्याग्राहकत्वाभावास्वतस्त्वं न स्यादतस्तदिति। तस्मिन्-ग्राह्यप्रामाण्याश्रयेऽप्रामाण्याग्राहिकेत्यर्थः। उदाहृतस्थले व्यवसायाप्रामाण्यग्राहकस्याप्यनुव्यवसाये तदग्राहकत्वात्स्वतस्त्वसिद्धिः।।

ननु स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते। घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन घटघटत्वयोरिव तत्संबन्धस्यापि विषयीकरणात् व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात्। पुरोवर्तिनि प्रकारसंबन्धस्यैव प्रमात्वपदार्थत्वादिति चेन्न। स्वतः प्रामाण्यग्रहे जलज्ञानं प्रमा न वेत्यनभ्यासदशायां प्रमात्वसंशयो न स्यात्। अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात्। तस्मात् स्वतोग्राह्यत्वाभावात् परतो ग्राह्यत्वमेव। तथाहि-प्रथमं जलज्ञानानन्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति पूर्वोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् , यन्नैवं

तन्नैवम्, यथा अप्रमेति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते। द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानदृष्टान्तेन तत्सजातीयत्वलिङ्गेन अन्वयव्यतिरेकिणापि गृह्यते।

प्रमायाः गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम्। प्रमासाधारणकारणं गुणः। अप्रमासाधारणकारणं दोषः। तत्र प्रत्यक्षेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः। अनुमितौ व्यापकवति व्याप्यज्ञानम्। उपमितौ यथार्थसादृश्यज्ञानम्। शाब्दज्ञाने यथार्थयोग्यताज्ञानमित्यादि ऊहनीयम्।।

पुरोवर्तिनि प्रकाराभावस्य अनुव्यवसायेनानुपस्थितत्वादप्रमात्वं परत एव गृह्यते। पित्तादिदोषजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम्।

ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वादयथार्थज्ञानमेव नास्तीति। न च शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरिति वाच्यम्। रजतस्मृतिपुरोवर्तिज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिसम्भवात्। स्वतन्त्रोपस्थितेष्टभेदाग्रहस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वेन नेदं रजतमित्यादावतिप्रसङ्गाभावादिति चेन्न। सत्यरजतस्थले पुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवेन प्रवृत्तिजनकतया शुक्तावपि रजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात्।।

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानम्। तत्करणं शब्दः।

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः। संशयविपर्ययतर्कभेदात्। एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं संशयः। यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। मिथ्याज्ञानं विपर्ययः। यथा शुक्ताविदं रजतमिति। व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः। यथा यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति।

अयथार्थानुभवं विभजते—**अयथार्थ** इति। स्वप्नस्य मानसविपर्ययरूपत्वान्न त्रैविध्यविरोधः।। संशयलक्षणमाह—**एके**ति। घटपटाविति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिवारणा**यैके**ति। घटो द्रव्यमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय **विरुद्धे**ति। घटत्वविरुद्धपटत्ववानित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय **नाने**ति।। विपर्ययलक्षणमाह—**मिथ्ये**ति। तदभाववति तत्प्रकारकनिर्णय इत्यर्थः।। तर्कं लक्षयति—**व्याप्ये**ति। यद्यपि तर्को विपर्ययेऽन्तर्भवति, तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वाद्भेदेन सङ्कीर्तनम्।।

स्मृतिरपि द्विविधा। यथार्था अयथार्था चेति । प्रमाजन्या यथार्था। अप्रमाजन्या अयथार्था।

स्मृतिं विभजते—**स्मृतिरि**ति।।

सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयं सुखम्।

सुखं लक्षयति—**सर्वेषामि**ति। सुख्यहमित्याद्यनुव्यवसायगम्यं सुखत्वादिकमेव लक्षणम्। यथाश्रुतं तु स्वरूपकथनमिति द्रष्टव्यम्।।

प्रतिकूलतया वेदनीयं दुःखम्।

इच्छा कामः।

क्रोधो द्वेषः।

कृतिः प्रयत्नः।

विहितकर्मजन्यो धर्मः।

निषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः।

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रगुणाः।

बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च। नित्या ईश्वरस्य अनित्या जीवस्य ।

संस्कारस्त्रिविधः। वेगो भावना स्थितस्थापकश्चेति। वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः। अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना। आत्ममात्रवृत्तिः। अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितस्थापकः। कटादिपृथिवीमात्रवृत्तिः।

संस्कारं विभजते—**संस्कार** इति। संस्कारत्वजातिमान्संस्कारः।। वेगस्याश्रयमाह—**वेग** इति। वेगत्वजातिमान्वेगः।। भावनां लक्षयति—**अनुभवे**ति।

अनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय **स्मृती**ति। आत्मादावतिव्याप्तिवारणा**यानुभवे**ति। स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वं **नवीनैरु**क्तम्।। स्थितस्थापकं लक्षयति—**अन्यथे**ति। संख्यादयोऽष्टौ नैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितस्थापकाः **सामान्यगुणाः**। अन्ये रूपादयो **विशेषगुणाः**। द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसमानाधिकरणावृत्तिद्रव्यकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं विशेषगुणत्वम्।।

चलनात्मकं कर्म। ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम्। अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम्। शरीर संनिकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम्। विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम्। अन्यत्सर्वं गमनम्।

कर्मणो लक्षणमाह— **चलने**ति।। उत्क्षेपणादीनां कार्यभेदमाह—**ऊर्ध्वे**ति।। वक्रतासंपादकमाकुञ्चनम्। ऋजुतासंपादकं प्रसारणमित्यर्थः।।

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्। परं सत्ता । अपरं द्रव्यत्वादि ।

सामान्यं लक्षयति—**नित्यमि**ति। संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय **नित्यमि**ति। परमाणुपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणा**यानेके**ति। अनुगतत्वं समवेतत्वम्। तेन नाभावादावतिव्याप्तिः।।

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः।

विशेषं लक्षयति—**नित्ये**ति।।

नित्यसंबन्धः समवायः। अयुतसिद्धवृत्तिः। ययोर्मध्ये एकमविनश्यदवस्थमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ। यथावयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति।

समवायं लक्षयति—**नित्ये**ति। संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय **नित्ये**ति। आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय **संबन्ध** इति।। अयुतसिद्धलक्षणमाह—**ययोरि**ति। नीलो घट इति विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टप्रत्ययत्वात्, दण्डीति प्रत्ययवदिति समवायसिद्धिः।। **अवयवावयविनावि**ति-द्रव्यसमवायिकारणमवयवः।। तज्जन्यद्रव्यमवयवि।।

अनादिः सान्तः प्रागभावः। उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य। सादिरनन्तः प्रध्वंसाभावः। उत्पत्तेरनन्तरं कार्यस्य। त्रैकालिकसंसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः। यथा भूतले घटो नास्तीति। तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः। यथा घटः पटो न भवतीति।

प्रागभावं लक्षयति—**अनादिरि**ति। आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय **सान्त** इति। घटादावतिव्याप्तिवारणा**यानादिरि**ति। प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः प्रतियोगिजनको भविष्यतीति व्यवहारहेतुः प्रागभावः।। ध्वंसं लक्षयति—**सादिरि**ति। घटादावतिव्याप्तिवारणा**यानन्त** इति। आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय **सादिरि**ति। प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः ध्वस्त इति व्यवहारहेतुः ध्वंसः।। अत्यन्ताभावं लक्षयति—**त्रैकालिके**ति। अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय **संसर्गे**ति । ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवारणाय त्रैकालिकेति अन्योन्याभावं लक्षयति—**तादात्म्ये**ति। प्रतियोगितावच्छेदकारोप्यसंसर्गभेदादेकप्रतियोगिकयोरत्यन्तान्योन्याभावयोः भिन्नत्वम्। केवलदेवदत्ताभावात् दण्ड्यभाव प्रतीत्या विशिष्टाभावः, एकसत्त्वेऽपि द्वौ न स्त इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभावः, संयोगेन घटवति समवायेन घटाभावः, तत्तद्घटाभावाद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक सामान्याभावश्चातिरिक्तः। एवमन्योन्याभावोऽपि। घटत्वेन पटो नास्तीति प्रतीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो नाङ्गीक्रियते। पटे घटत्वं नास्तीति तदर्थः। अतिरिक्तत्वे स केवलान्वयी। सामयिकाभावोऽपि अत्यन्ताभाव एव समयविशेषे प्रतीयमानः। घटाभाववति घटानयनेऽत्यन्ताभावस्यान्यत्र गमनाभावेऽप्यप्रतीतेः, घटापसरणे सति प्रतीतेः, भूतलघटसंयोगप्रागभावध्वंसयोः घटात्यन्ताभावप्रतीतिनियामकत्वं कल्प्यते। घटवति तत्संयोगप्रागभावध्वंसयोरसत्त्वादेवात्यन्ताभावस्याप्रतीतिः। घटापसरणे तु संयोगध्वंसस्य सत्त्वात्प्रतीतिरिति।

केवलाधिकरणेनैव नास्तीति व्यवहारोपपत्तावभावो न पदार्थान्तरमिति **गुरवः**। तन्न। अभावानङ्गीकारे कैवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। अभावाभावो भाव एव। नातिरिक्तः, अनवस्थाप्रसङ्गात्।। ध्वंसप्रागभावः प्रागभावध्वंसश्च प्रतियोग्येव इति **प्राञ्चः**।

अभावाभावोऽतिरिक्त एव। तृतीयाभावस्य प्रथमाभावस्वरूपत्वान्नानवस्थेति **नवीनाः**।।

सर्वेषां पदार्थानामुक्तेष्वेवान्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम्।

ननु प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति न्यायशास्त्रे षोडशपदार्थानामुक्तत्वात्कथं सप्तैवेत्यत आह—**सर्वेषामि**ति। सर्वेषां सप्तस्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः।। आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति द्वादशविधं प्रमेयम्। प्रवृत्तिर्धर्माधर्मौ। रागद्वेषमोहा दोषाः। राग इच्छा। द्वेषो मन्युः। मोहः शरीरादावात्मभ्रमः। प्रेत्यभावो मरणम्। फलं भोगः। अपवर्गो मोक्षः। स च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनो दुःखध्वंसः। प्रयोजनं सुखं दुःखहानिश्च। दृष्टान्तो महानसादिः। प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः। निर्णयो निश्चयः प्रमाणफलम्। तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः। उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः। स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा। कथा नाम नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपक्षवाक्यसंदर्भः। अभिप्रायान्तरेण

प्रयुक्तस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणं छलम्। असदुत्तरं जातिः। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्याकार्यसमा जातयः। वादिनोऽपजयहेतुर्निग्रहस्थानम्। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि। शेषं सुगमम्।।

ननु करतलानलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके सति दाहानुत्पत्तेः शक्तिःपदार्थान्तरमिति चेन्न। प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे कारणत्वेन शक्तेरनुपयोगात् कारणत्वस्यैव शक्तिपदार्थत्वमिति।।

ननु भस्मादिना कांस्यादौ शुद्धिदर्शनादाधेयशक्तिरङ्गीकार्येति चेन्न। भस्मादिसंयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शप्रतियोगिकयावदभावसहितभस्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धिपदार्थत्वात्।

स्वत्वमपि न पदार्थान्तरम्। यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य स्वत्वस्वरूपत्वात्। तदवच्छेदकं च प्रतिग्रहादिलब्धत्वमेवेति।।

अथ विधिर्निरूप्यते—प्रवृत्तिजनकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयो विधिः। तत्प्रतिपादको लिङादिर्वा। कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात्कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकम्। न च विषभक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गः। इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य काम्यस्थले, नित्यनैमित्तिकस्थले च विहितकालजीवित्वनिमित्तज्ञानजन्यस्यैव प्रवर्तकत्वात्। न चाननुगमः। स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वस्यानुगतत्वादिति **गुरवः।**

तन्न। लाघवेन कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात्। न च नित्ये इष्टसाधनत्वज्ञानाभावादप्रवृत्तिप्रसङ्गः। तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्य पापक्षयफलत्वस्य च कल्पनात्। तस्मात्कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेव लिङाद्यर्थः।।

ननु "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र लिङा स्वर्गसाधनकार्यं प्रतीयते। यागस्याशुविनाशिनः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोगाद्योग्यं स्थायिकार्यमपूर्वमेव लिङर्थः। कार्यं कृतिसाध्यं कृतेः सविषयत्वात्। विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेनान्वितस्य कार्यमिति नियोज्यः। तेन ज्योतिष्टोमनामकयागविषयकं स्वर्गकामस्य कार्यमिति वाक्यार्थः संपद्यते। वैदिकलिङ्त्वात् "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इति नित्यवाक्येऽत्यपूर्वमेव वाच्यं कल्प्यते।। "आरोग्यकामो भेषजपानं कुर्यात्" इत्यादिलौकिकलिङः क्रियाकार्ये लक्षणेति चेन्न। आतुरस्याप्यारोग्यनिश्चयाभावेन साधनतया प्रतीत्यनन्तरं निर्वाहार्थमवान्तरव्यापारतयापूर्वस्य कल्पनात्। कीर्तनादिना नाशश्रुतेः न यागध्वंसोव्यापारः। लोकव्युत्पत्तिबलात् क्रियायामेव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं लिङा बोध्यत इति लिङ्त्वेन विध्यर्थकत्वम्, आख्यातत्वेन यत्नार्थकत्वम् । पचति पाकं करोतीति विवरणदर्शनात्। किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तराच्चाख्यातस्य प्रयत्नार्थत्वनिश्चयात्। रथो गच्छतीत्यादावनुकूलव्यापारे लक्षणा। 'देवदत्तः पचति तण्डुलम्', 'देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः' इत्यत्र कर्तृकर्मणोर्नाख्यातार्थत्वम्। किंतु तद्गतैकत्वादीनामेव। तयोराक्षेपादेव लाभः।

प्रजयतीत्यादौ धातोरेव प्रकर्षे शक्तिः। उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव। न तत्र शक्तिरस्ति।। पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः। तथाहि-"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुत्या श्रवणादीनामात्मसाक्षात्कारहेतुत्वबोधनात्। श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञानेऽप्यसंभवादिनिवृत्तेर्युक्त्यनुबन्धानुरूपं मनःसाध्यत्वान्मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोपयोगः। तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति देहादावहमभिमानरूपमिथ्याज्ञाननाशे सति दोषाभावात्प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावाज्जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षो जायते। ज्ञानमेव मोक्षसाधनं मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्रसाधनत्वात्। "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति साधनान्तरनिषेधाच्च। ननु "तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने" इति कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वस्मरणाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति चेन्न। "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्। ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत्। अभ्यासात्पक्वविज्ञानं कैवल्यं लभते नरः" इत्यादिना कर्मणो ज्ञानसाध्यत्वप्रतिपादनात्।। ज्ञानद्वारैव मोक्षसाधनं न साक्षात्। तस्मात्पदार्थज्ञानस्य मोक्षः परमं प्रयोजनमिति सर्वं रमणीयम्।।

काणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये।

अन्नम्भट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः।।

इति महामहोपाध्यायान्नम्भट्टविरचितः स्वकृततर्कसङ्ग्रहदीपिकासमेतस्तर्कसङ्ग्रहः समाप्तः।